

**“Filologiya va pedagogikada yangicha ilmiy izlanishlar:
an'anaviylikdan zamonaviylikka”**

**O'RTA OSIYO AN'ANAVIY BOZORLARI: TIMSOLAR, RASTALAR VA
CHORSULARNING SHAKLLANISH TARIXI**

Sobirov Azamat Sadullayevich

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti “Arxitektura”
kafedrası dotsent v.b.

Annotatsiya:

Mazkur maqolada O'rta Osiyo hududida an'anaviy bozorlarning shakllanishi va rivojlanishi, ularning shaharsozlik, me'morchilik, hunarmandchilik hamda ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi o'rni tahlil qilinadi. Bozorlarning tarixiy taraqqiyoti ochiq savdo maydonlari, rastalar, chorsu, tim, toq va karvonsaroylar tizimi bilan bog'liq holda o'rganiladi. Ayniqsa, Buxoro, Samarqand, Xiva va Toshkent shaharlaridagi an'anaviy savdo inshootlarining shakllanish xususiyatlari, ularning funksional tuzilishi va me'moriy-kompozitsion yechimlari yoritiladi. Tadqiqotda tim, rasta va chorsu tushunchalarining o'zaro farqli jihatlari hamda ularning tarixiy shahar muhitini tashkil etishdagi ahamiyati ochib beriladi. Shuningdek, an'anaviy bozorlarning Buyuk Ipak yo'li savdo tizimi bilan uzviy aloqasi, hunarmandchilik markazlari va mahalliy ishlab chiqarishning rivojlanishiga ta'siri tahlil qilinadi. Tarixiy bozor majmualari nafaqat savdo-sotiq maskani, balki madaniy almashinuv, ijtimoiy muloqot va shahar identitetini shakllantiruvchi muhim me'moriy-madaniy makon sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar:

O'rta Osiyo, an'anaviy bozor, rasta, tim, chorsu, toq, karvonsaroy, savdo yo'li, hunarmandchilik, shaharsozlik, me'morchilik, Buyuk Ipak yo'li, Buxoro, Samarqand, Xiva, Toshkent.

KIRISH

O'rta Osiyo qadimdan Sharq va G'arbni bog'lovchi yirik savdo-madaniy hududlardan biri sifatida shakllangan. Mintaqaning geografik joylashuvi, karvon yo'llarining kesishgan nuqtalarida joylashgan shaharlar hamda hunarmandchilikning rivojlanganligi bozorlarning paydo bo'lishi va takomillashishiga muhim sharoit yaratgan. Buxoro, Samarqand, Xiva, Toshkent, Qo'qon, Termiz, Qarshi va boshqa shaharlarda bozorlar shahar hayotining iqtisodiy markazi bo'lish bilan birga, me'moriy va ijtimoiy makon sifatida ham muhim vazifani bajargan.

O'rta Osiyo tarixiy shaharlarining rivojlanishida bozorlarning joylashuvi tasodifiy bo'lmagan. Ular, odatda, asosiy ko'chalarning kesishgan joylari, shahar

markazlari, darvozalar, karvonsaroylar va hunarmandchilik mahallalariga yaqin hududlarda tashkil etilgan. Shu sababli bozorlar shaharsozlik tizimining muhim tarkibiy qismiga aylangan. Arxitektura tarixiga oid tadqiqotlarda O'rta Osiyo bozorlarining ochiq bozor, ko'cha bozori, chorsu, tim, toq, karvonsaroy, savdo qatorlari va rabod bilan bog'liq murakkab tizim sifatida shakllanganligi ko'rsatiladi.[1]

UNESCO ma'lumotlariga ko'ra, Buxoro tarixiy markazi ikki ming yildan ortiq tarixga ega bo'lib, o'rta asrlar O'rta Osiyo shaharsozligining nisbatan yaxshi saqlangan namunalaridan biri hisoblanadi. Shaharning tarixiy qiyofasida savdo inshootlari, jumladan, Toki Sarrofon, Toki Telpakfurushon, Toki Zargaron va Tim Abdullaxon kabi majmualar muhim o'rin egallaydi.[2]

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi O'rta Osiyo an'anaviy bozorlarining tarixiy shakllanish jarayonini, ayniqsa, tim, rasta va chorsu kabi savdo-me'moriy shakllarning vujudga kelishi va rivojlanishini ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iborat.

O'rta Osiyoda bozorlarning dastlabki shakllanishi. Bozor tushunchasi O'rta Osiyo shahar madaniyatining eng qadimgi qatlamlari bilan bog'liq. Dastlabki shaharlar tarkibida savdo va hunarmandchilik faoliyati alohida hududlarda jamlangan. Shahar markazi, qal'a, shahriston va rabodning o'zaro funksional bog'liqligi savdo munosabatlarining rivojlanishiga xizmat qilgan.

Qadimgi va ilk o'rta asr shaharlari rivojlangan sari savdo jarayonlari oddiy ochiq maydonlardan maxsus tashkil etilgan savdo ko'chalariga ko'cha boshlagan. Savdo yo'llarining shaharga kirib kelishi bilan asosiy ko'chalarda do'konlar, ustaxonalar va savdo rastalari shakllangan. Bunday joylarda bir xil yoki o'zaro bog'liq mahsulotlarni sotuvchi hunarmand va savdogarlar bir hududga jamlangan.

"Rasta" atamasi tarixiy me'morchilik terminologiyasida bozorda bir xil mahsulot bilan savdo qilinadigan qatorni anglatadi.[3] Demak, rasta alohida bino emas, balki savdo jarayonini tashkil etuvchi funksional-me'moriy tizim sifatida qaralishi mumkin. Rastalarning shakllanishi hunarmandchilikning ixtisoslashuvi bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Masalan, mato sotuvchilar, zargarlar, kulollar, pichoqchilar, attorlar, nonvoylar va boshqa kasb egalari ma'lum savdo qatorlarida faoliyat yuritgan.

Bu jarayon shaharning iqtisodiy tuzilmasini ham belgilab bergan. Savdo rastalari atrofida ustaxonalar, omborlar, choyxonalar, karvonsaroylar va boshqa xizmat ko'rsatish maskanlari paydo bo'lgan. Natijada bozor shunchaki oldi-sotdi amalga oshiriladigan joy emas, balki ko'p funksiyali shahar makoniga aylangan.

An'anaviy bozor rastalarining shakllanishida iqlim sharoiti alohida ahamiyatga ega bo'lgan. O'rta Osiyo hududining yozda issiq, quruq, quyoshli va ayrim hududlarda chang-to'zonli iqlimi savdo joylarini soyali va nisbatan yopiq shaklda tashkil etishni talab qilgan.

Dastlab ochiq savdo qatorlari ko‘rinishida shakllangan rastalar keyinchalik ayvon, peshtoq, ravoqlar va gumbazli yopmalar bilan boyitilgan. Shu tariqa oddiy savdo qatori asta-sekin me‘moriy jihatdan yaxlit makonga aylangan.

Rastalarning asosiy xususiyati — funksional ixtisoslashuvdir. Bir xil mahsulot yoki bir xil hunarmandchilik turi bilan shug‘ullanuvchi kishilarning bir joyda to‘planishi xaridor uchun qulaylik yaratgan. Shu bilan birga, bu holat hunarmandlar o‘rtasida tajriba almashish va kasbiy an‘analarni davom ettirish imkonini bergan.

Bozor rastalari ko‘pincha asosiy savdo ko‘chalari bo‘ylab cho‘zilgan. Ularning ikki tomonida kichik savdo do‘konlari, ustaxonalar va xizmat ko‘rsatish joylari joylashgan. Ko‘chalarning ayrim qismlari usti yopilib, yozgi issiqdan va qishki yog‘ingarchilikdan himoyalangan savdo yo‘laklariga aylantirilgan.

Shu nuqtayi nazardan, rastalarni O‘rta Osiyo shaharlarining tarixiy funksional-zonal tuzilmasini tashkil qilgan muhim elementlardan biri sifatida baholash mumkin.

O‘rta Osiyo an‘anaviy bozor tizimida chorsu alohida ahamiyatga ega. “Chorsu” atamasi fors-tojik tilidagi “chor” — to‘rt va “su” — tomon, yo‘nalish ma‘nolarini anglatib, to‘rt yo‘l kesishgan chorrahadagi savdo joyini bildiradi.[4]

Chorsu, odatda, shaharning muhim chorrahalarida tashkil etilgan. Uning markaziy joylashuvi savdo oqimlarini birlashtirishga imkon bergan. Bunday inshootlarda asosiy yo‘llar turli yo‘nalishlardan kelib, markaziy gumbazli makonda kesishgan.

Samarqanddagi tarixiy chorsu bunga yorqin misol bo‘la oladi. Me‘moriy tavsiflarda Samarqand Registoni hududidagi Chorsu chorrahada joylashgan usti berk bozor sifatida ko‘rsatiladi. Binoning tashqi devorlari ko‘p qirrali shaklni hosil qilib, asosiy ko‘cha yo‘nalishlariga mos ravishda ravoqlar tashkil etilgan.[5]

Chorsu kompozitsiyasida markaziy gumbaz muhim rol o‘ynaydi. Gumbaz nafaqat konstruktiv element, balki shahar makonida orientir vazifasini ham bajargan. Uzoqdan ko‘rinib turadigan yirik gumbaz bozor joylashgan hududni aniqlashga yordam bergan.

Chorsuning shakllanishida shaharsozlik va savdo ehtiyojlari bir-birini to‘ldirgan. Asosiy ko‘chalarning chorrahada kesishishi tabiiy ravishda savdo faolligining oshishiga olib kelgan. Shu sababli chorsu nafaqat savdo binosi, balki shahar transport-piyoda oqimlarini tartibga soluvchi arxitektura elementi sifatida ham xizmat qilgan.

O‘rta Osiyo an‘anaviy savdo me‘morchiligining eng rivojlangan shakllaridan biri tim hisoblanadi. Tim — usti yopiq, ko‘pincha yirik gumbazli savdo inshooti bo‘lib, uning ichida bir nechta savdo do‘konlari va ustaxonalar joylashgan.

UNESCOning Ipak yo‘li me‘morchiligiga oid materiallarida chorsu, tim va toq o‘rta asr Sharq shaharlarining muhim bozor inshootlari sifatida tavsiflanadi. Chorsu

markaziy gumbazga ega bo'lgan chorraha inshooti, tim esa yopiq savdo yo'lagi yoki savdo majmuasi sifatida izohlanadi.[6]

Timlarning rivojlanishi, ayniqsa, XVI asrda Buxoro shahrida yuqori darajaga yetgan. Buxoro tarixiy markazidagi Toki Zargaron, Toki Sarrofon, Toki Telpakfurushon va Tim Abdullaxon kabi majmualar bunga misol bo'la oladi. UNESCO ma'lumotlarida Buxoroning XVI asr savdo inshootlari shaharning asosiy chorrahalari va savdo yo'llari bilan bevosita bog'langanligi qayd etiladi.[2]

Toki Zargaron, ya'ni "Zargarlar toki", zargarlik savdosi bilan bog'liq bo'lgan. Uning markaziy qismi yirik gumbaz bilan yopilib, atrofida kichik gumbazli savdo do'konlari joylashgan. UNESCO materiallarida mazkur inshootning markaziy sakkiz qirrali makoni katta gumbaz bilan yopilgani va gumbaz ostidagi konstruktiv ravoqlar orqali tabiiy yorug'lik tushgani qayd etilgan.[6]

Tim Abdullaxon esa Buxorodagi yopiq savdo majmualarining yirik namunalaridan biridir. U XVI asrda, Abdullaxon II davrida barpo etilgan bo'lib, asosan mato va ipak savdosi bilan bog'langan. Uning markazida katta gumbazli miyonsaroy, atrofida esa savdo joylari tashkil etilgan.[7]

Bunday inshootlarning ichki tuzilishi iqlim sharoitiga ham moslashgan. Tashqi muhitdan nisbatan yopiq bo'lgan tim ichida yozda salqinroq, qishda esa shamol va yog'ingarchilikdan himoyalangan savdo muhiti hosil qilingan.

Buxoro O'rta Osiyoda an'anaviy bozor me'morchiligi eng yaxshi saqlangan shaharlardan biridir. Shaharning tarixiy markazi UNESCO tomonidan Jahon merosi ro'yxatiga kiritilgan bo'lib, uning o'rta asr shaharsozlik tuzilmasi katta ilmiy va madaniy ahamiyatga ega.[2]

Buxoro bozorlarining o'ziga xos jihati savdo ixtisoslashuvining yuqori darajada shakllanganligidir. Turli kasb va mahsulot turlariga ixtisoslashgan savdo joylari alohida rastalar va toqlarni tashkil etgan.

Toki Sarrofon pul almashtiruvchilar, ya'ni sarroflar faoliyati bilan bog'liq bo'lgan. Toki Telpakfurushon bosh kiyimlar savdosiga, Toki Zargaron esa zargarlik buyumlari savdosiga ixtisoslashgan. Shu tariqa bozorning me'moriy tuzilishi uning funksional mazmunini ham ifodalagan.

Buxoroning tarixiy markazidagi savdo inshootlari asosiy ko'chalar kesishgan joylarda shakllanib, bir-biri bilan savdo yo'laklari orqali bog'langan. Natijada shahar markazida yaxlit savdo-madaniy makon yuzaga kelgan. UNESCO Buxoro shahrining umumiy shaharsozlik tuzilishi alohida binolardan ko'ra muhimroq ekanini va uning tarixiy urbanistik tizimi Markaziy Osiyodagi boshqa shaharlar rivojiga ham ta'sir ko'rsatganini qayd etadi.[2]

Bu holat an'anaviy bozorni faqat alohida me'moriy obyekt sifatida emas, balki shahar organizmining tarkibiy qismi sifatida o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

O'rta Osiyoning boshqa yirik shaharlari ham o'ziga xos bozor tizimlariga ega bo'lgan. Samarqandda bozorlar asosiy shahar ko'chalari, Registon va boshqa jamoat markazlari bilan bog'langan. Shaharning geografik va savdo-siyosiy mavqei uning bozor tizimining rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan.

Xiva shahrida esa bozor va savdo inshootlari Ichan qal'aning zich shaharsozlik tizimi bilan uyg'unlashgan. Xivaning issiq va quruq iqlimi yopiq savdo ko'chalari va karvonsaroylar bilan bog'langan savdo majmualarining shakllanishini rag'batlantirgan. Tadqiqotlarda XVIII–XIX asrlarda Xivada karvonsaroy, tim, toq va savdo yo'laklarining o'zaro bog'langan majmualar sifatida rivojlanganligi qayd etiladi.[8]

Toshkentdagi Chorsu esa tarixiy savdo markazining uzluksiz davomiyligini namoyon etuvchi muhim obyektlardan biridir. Toshkentning qadimgi shahar qismi markazida Chorsu bozori joylashgan bo'lib, uning tarixiy savdo funksiyasi uzoq vaqt davomida saqlanib kelgan.[9]

Shunday qilib, turli shaharlarning bozor me'morchiligida umumiy tamoyillar mavjud bo'lsa-da, ularning shakli mahalliy iqlim, shaharsozlik tuzilishi, iqtisodiy ixtisoslashuv va tarixiy taraqqiyot bilan belgilanadi.

An'anaviy bozorlarning tarixiy ahamiyati faqat iqtisodiy faoliyat bilan chegaralanmaydi. Bozorlar turli ijtimoiy qatlamlar uchrashadigan, axborot almashiladigan va madaniy jarayonlar kechadigan jamoat makoni bo'lgan.

Savdogarlar orqali turli hududlardan kelgan mahsulotlar, texnologiyalar va madaniy an'analar bir shahardan boshqasiga tarqalgan. Buyuk Ipak yo'li bo'ylab joylashgan shaharlar aynan bozorlar orqali xalqaro savdo va madaniy aloqalarning muhim markazlariga aylangan.

Bozorlarda hunarmandlar o'z mahsulotlarini sotish bilan birga, yosh avlodga kasbiy tajribani yetkazgan. Shu sababli rasta tizimi an'anaviy kasb-hunar maktabining ham o'ziga xos shakli sifatida namoyon bo'lgan.

Bundan tashqari, bozorlar xalq og'zaki ijodi, musiqa, tomosha san'ati va jamoaviy muloqot uchun ham muhim muhit yaratgan. Ayrim tarixiy manbalarda bozor maydonlari va choyxonalarda qo'shiqchilar, sozandalar, shoirlar va xalq tomosha san'ati vakillari faoliyat yuritgani qayd etiladi.[10]

Demak, an'anaviy bozorni iqtisodiy obyekt sifatida tor doirada baholash uning tarixiy mohiyatini to'liq ochib bermaydi. U iqtisodiy, me'moriy, ijtimoiy va madaniy funksiyalarni birlashtirgan murakkab shahar makoni bo'lgan.

O'rta Osiyo shaharlarining tarixiy rejasini o'rganishda bozorlar asosiy orientir va markazlardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Savdo yo'llarining asosiy yo'nalishlari ko'pincha bozor markazlari bilan bog'langan. Bozorlar atrofida masjid, madrasa, karvonsaroy, hammom, choyxona va boshqa jamoat binolari shakllangan.

Bunday tizim “savdo — hunarmandchilik — xizmat ko‘rsatish — jamoat makoni” munosabatlarining yaxlitligini ta‘minlagan. Natijada shahar markazida ko‘p funksiyali urbanistik muhit yuzaga kelgan.

Tarixiy bozorlarning arxitekturasini ham mahalliy qurilish an‘analarining rivojlanishida muhim rol o‘ynagan. Gumbaz, ravoq, peshtoq, g‘isht terish usullari va tabiiy shamollatish tizimlari savdo binolarida amaliy va estetik jihatdan uyg‘unlashtirilgan.

O‘rta Osiyo me‘morchiligida savdo binolarining tashqi ko‘rinishi ko‘pincha diniy inshootlarga nisbatan kamroq bezakdor bo‘lgan. Buning sababi ularning asosiy vazifasi savdo jarayonini qulay tashkil etishdan iborat bo‘lgan. Shu bilan birga, gumbaz va ravoqlarning nisbatlari, g‘isht terimi, peshtoq va ichki makon kompozitsiyasi yuqori darajadagi me‘moriy mahoratni namoyon etgan.

XULOSA

O‘rta Osiyo an‘anaviy bozorlari uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan murakkab iqtisodiy, me‘moriy va ijtimoiy-madaniy tizimdir. Ularning dastlabki ko‘rinishlari ochiq savdo maydonlari va ko‘cha rastalari shaklida yuzaga kelgan bo‘lsa, keyinchalik chorsu, tim va toq kabi mukammal me‘moriy shakllar vujudga kelgan.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, rasta asosan bir xil mahsulot yoki hunarmandchilik turi bilan bog‘liq savdo qatorini, chorsu asosiy chorrahalarda shakllangan savdo markazini, tim esa usti yopiq, ko‘p funksiyali savdo majmuasini ifodalagan. Ularning har biri O‘rta Osiyo shaharlarining tarixiy rivojlanishida o‘ziga xos vazifani bajargan.

Buxoro tajribasi an‘anaviy bozorlarning me‘moriy jihatdan eng rivojlangan shakllaridan birini ko‘rsatadi. Toki Zargaron, Toki Sarrofon, Toki Telpakfurushon va Tim Abdullaxon kabi inshootlar savdo funksiyasi, hunarmandchilik ixtisoslashuvi, iqlimga moslashuv va shaharsozlik kompozitsiyasining o‘zaro uyg‘unligini namoyon etadi.[2; 6]

Samarqand, Xiva va Toshkent bozorlarida ham savdo yo‘llari, shahar markazlari va jamoat makonlari o‘zaro bog‘langan. Bu jarayon O‘rta Osiyoda bozorlarning shahar hayotining iqtisodiy markazidan tashqari, madaniy muloqot va ijtimoiy integratsiya makoniga aylanganligini ko‘rsatadi.

Shu nuqtayi nazardan, an‘anaviy bozorlarni tarixiy-me‘moriy merosning alohida turi sifatida o‘rganish zamonaviy shaharsozlik va madaniy merosni muhofaza qilish masalalari uchun ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Ularning tarixiy tuzilishini o‘rganish orqali O‘rta Osiyo shaharlarining milliy me‘moriy identiteti, savdo-madaniy aloqalari va an‘anaviy urbanistik tamoyillarini chuqurroq anglash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI.

1. Uralov A., Mirzayev D. Model of Architectural-City-Building Formation of Historical Basars of Central Asia. – American Journal of Engineering, Mechanics and Architecture, 2023. – B. 1–7.
2. UNESCO World Heritage Centre. Historic Centre of Bukhara. – UNESCO World Heritage List.
3. Oʻzbekiston shaharsozlik va meʼmorchilik terminlariga oid oʻquv-uslubiy materiallar. “Rasta” — bozorda bir xil mol bilan savdo qilinuvchi qator.
4. Til va adabiyot.uz. “Bozor” va “chorsu” terminlarining tarixiy-etimologik talqini. 2024.
5. Eshatov va boshqalar. Oʻzbekiston viloyatlari markazlarida savdo-maishiy xizmat koʻrsatish majmualarini arxitektura-loyihaviy shakllantirish xususiyatlari. – 2024.
6. UNESCO. Silk Roads: Architecture – Civic Architecture. Market Buildings (Chārsū, Tīm, Tāq). – Paris: UNESCO.
7. Tim Abdullah Khan Trading Dome. Uzbekistan Travel.
8. Historical bazaars of Central Asia – predictors of modern shopping centers. – International Journal on Integrated Education, 2019.
9. Chorsu Bazaar — Visit Uzbekistan. Toshkent tarixiy bozori haqida material.
10. Historical bazaars of Central Asia – predictors of modern shopping centers. Bozorlarning ijtimoiy-madaniy funksiyalari haqidagi maʼlumotlar.
11. Architecture IV. Central Asian. Encyclopaedia Iranica. Markaziy Osiyo shaharlaridagi koʻp gumbazli bozor binolari, savdo qatorlari va karvonsaroylar haqidagi maʼlumotlar.